

Etnografie nebo špionáž? Státní dohled v socialistickém Rumunsku

David Pergl

Verdery, Katherine 2018. *My Life as a Spy: Investigations in a Secret Police File*. Durham: Duke University Press. 323 s. ISBN 9780822371908.

Americká emeritní profesorka Katherine Verdery, jejíž práce a poznatky význačným způsobem obohatily mnohé akademické debaty, platí za jednu z nejuznávanějších antropologických badatelek pro oblast studia východní Evropy, komunistického Rumunska, socialismu a postsocialistických transformačních procesů. Za svou bohatou profesní kariéru vyprodukovala značné množství publikačních výstupů, kdy pro své odborné studie, příspěvky do kolektivních projektů či monografická díla mohla čerpat i z výsledků svého dlouholetého terénního výzkumu, který prováděla od první poloviny sedmdesátých let v Rumunsku. Autorka zde v přestávkách pobývala mezi lety 1973 až 1988, což dohromady přineslo více než tři roky věnované terénní práci, kdy zkoumala společenský život v horských podmínkách transylvánských vesnic. Do Rumunska se opakovaně vracela i po pádu železné opony. Původně se zde zabývala sociální nerovností, etnickými vztahy a nacionalismem. Po roce 1989 se její výzkumné zájmy posunuly blíže k problémům transformace socialistických systémů, především ke změnám majetkových vztahů v zemědělství.

V recenzované knize *My Life as a Spy: Investigations in a Secret Police File*, se autorka vrací ke svému prvotnímu výzkumnému terénu v socialistickém Rumunsku. Verdery nám zde s pronikavě osobním a naturalisticky stylizovaným tónem podává přesvědčivé svědectví o způsobech dozoru ze strany důstojníků státní bezpečnosti. Poukazuje například na to, že už jen nálepka „západního vědce“ v tehdejších podmínkách Rumunska vedla k intenzivnějším praktikám prověřování a sledování ze strany Securitate. V knize jsou nastíněny postupy, které byly využívány k vytváření a eliminaci nepřátel státu, což doprovázelo zapojení rozsáhlé sítě spolupracovníků a informantů. V této souvislosti autorka

zmiňuje, že v prostoru tehdejšího komunistického Rumunska působilo kolem půl milionu informátorů, přičemž ve službách Securitate jich bylo kolem patnácti tisíc. Postupně jsme v různých detailech obeznámeni s tím, co to doopravdy obnášelo, být označována za špiónku v poměrech tehdejšího Ceausescova Rumunska. Je nám částečně umožněno nahlédnout do utajovaného spisu, kde vystupují pod pseudonymy autorčiny odlišné verze, jakési její atomizované re/duplikáty: „Vera“, „Kora“, „Vanessa“, „Viky“, „Kitty“, „Folkloristka“ atd. Ve své složce se znovu a znovu dočítala o obavách Securitate, že její sběr „sociálně-politických“ informací by mohl prezentovat Rumunsko za hranicemi ve špatném světle. Prioritním zájmem důstojníků Securitate bylo, aby neutrpěla „mezinárodní image“ Rumunska. Za tímto účelem se jí prostřednictvím zprostředkovaných manipulativních praktik snažili vnuknout pozitivější přesvědčení o hostitelské zemi a získat nad jejími aktivitami dostatečnou kontrolu.

V jedné z úvodních podkapitol se průřezově seznamujeme s „Kathy“, která ve své částečné mladistvé naivitě a temperamentní povaze tíhne ke vzrušujícím představám o tom, jaký asi může být ten život „za železnou oponou“. Sama Verdery zde zvolila popis ve třetí osobě (tzv. *illeismus*), protože způsob, jakým na „Kathy“ bylo pohlíženo ze strany důstojníků Securitate, ji při četbě vlastního spisu odcizoval a vzdaloval od jejího mladšího alter ega. Po seznámení s vlastním spisem pro ni nebylo ani zjevné, zda měla plnou kontrolu nad vytvářením „svých vlastních“ názorů, popřípadě jak výrazně do toho vstupoval zprostředkovaný aspekt manipulativních metod Securitate. Není to jen nějaká jednotlivá pasáž, kde se autorka vrací s odstupem ke své autobiografii, ale v celé knize nás Verdery vtahuje do svého osudového výzkumného pole v komunistickém Rumunsku, jež zároveň podrobuje zevrubnému přehodnocení.

Rumunsko se pro Katherine Verdery stalo vhodným terénem spíše z praktického hlediska, protože v kontextu 70. let rumunský režim zvolil cestu větší otevřenosti, a byl tedy obecně jedním z mála komunistických států v Evropě, kde bylo možné relativně snadno provádět terénní výzkum. Ceausescův režim byl v období jejího příjezdu nakloněn k pragmatickému navazování ekonomických vazeb se Západem s cílem zabezpečit příliv kapitálu a zahraniční úvěry v tvrdé měně. Tento pokus směrem k větší otevřenosti však završil úplný krach země a opětovné zhoršení vzájemných vztahů, což znamenalo návrat k předešlé paranoie, upevňující bariéry nepřátelství mezi Východem a Západem. Verdery zde zachycuje, jak se makropolitické události a zájmy projevují na místní úrovni, přičemž zde vstupují do procesu jejího sledování a současně proměňují i podobu sledovacího spisu. Z „Folkloristky“ byla transformována na „maďarskou agentku CIA“, pod kódovaným přízviskem „Vera“, když její přítomnost začala být vykreslována v zájmu iredentismu a rozdmýchávání etnického napětí. Objekt sledování

„Vera“, se v tomto období dostal až k rukám generála Juliana Vlada, u něhož byl zmíněný případ vyhodnocen za „velmi významný“ a došlo k zintenzivnění tlaku na její dozorování. Na konci osmdesátých let už to byla „agentka Vera“, která se pohybuje ve spikleneckém okruhu protistátního a nepřátelského disentu v Bukurešti. Verdery nás provází vývojem v posuzování jejího bezpečnostního souboru, kdy nám zároveň s tím poodhaluje své předchozí přešlapy, které znamenaly výrazné změny ve sledovacím spisu, ale i v zadání a praktikách jejího dohledu. Přestože některé z krušných chvil napovídaly tomu, že už se schyluje k jejímu zatčení a předvedení před soudní tribunál, důstojníci Securitate k tomuto kroku nikdy fakticky nepřistoupili. Přičemž i v nejvíce vypjatých momentech, kdy se například zvyšovalo napětí a tlaky uvnitř Ceausescova režimu, jí bylo umožněno opustit zemi a navrátit se až po odstavení diktátora. Mohla to být jen pouhá shoda okolností a ohromná porce štěstěny, že se Verdery nikdy neocitla v poutech. Nicméně Securitate její profil považovala za příliš zajímavý z řady hledisek, než aby prostě dospěla k rozhodnutí ukončit dozorování a přistoupila k jejímu uvěznění.

Kniha rozhodně nezůstává jen u schématu memoárového vyprávění, ale v mnoha ohledech se přibližuje práci ve formě auto-etnografie. Autorka rovněž obratně pracuje s postmodernismem a jeho optikou, když jsou zde v multifokálních promluvách zastoupeny mnohohvrstevnaté perspektivy, které se vzájemně střetávají či smysluplně doprovázejí. Zaměření na různorodé perspektivy se projevuje v uspořádání obsahu knihy, kde ke čtenáři promlouvají výňatky ze sledovacího spisu, které si můžeme snadno propojit s etnografickými zápisky, v nichž se autorka nijak nezdráhá otevřeně popisovat citlivé pasáže ze svého spisu a současně se při zpětném ohlédnutí nesnaží opravňovat své dřívější nedostatky. Naopak Verdery dokáže v patřičném kritickém odstupu upozornit na své předchozí nedomyšlené přešlapy a trable, které zakoušela během svých badatelských aktivit, čímž kniha získává i punc hodnotné příručky pro vstup do terénu, když předkládá celou řadu užitečných postřehů pro badatele. Jedním z takových klíčových nedostatků, na něž autorka v knize upozornila, bylo i její počáteční nereflexivní přesvědčení, že stačí být počestným a pravdivým, aby to rozešlo veškeré neoprávněné podezření. Zpětně to kriticky posuzuje jako předpojaté přehlušení etnocentrického náhledu, které mělo spíše opačné omezující účinky, když u dozorujících příslušníků Securitate a jejich informantů zavdávalo spíše k pochybnostem a posilovalo jejich předpoklad, že se jedná o skrytou zpravočajskou hrozbu.

Kniha je výsledkem propojení tří úrovněvých segmentů výzkumu, kdy autorka kombinuje tehdejší vlastní terénní data s paralelně probíhajícím „výzkumem“ Securitate, což následně přenesla i do roviny „ex post“, kdy se odhodlaně

po dlouhých letech pustí do analýzy konfrontující některé ze samotných agentů a jejich spolupracovníků. Poměrně unikátní je svědectví o tom, jak sama autorka po letech vyhledala některé ze svých blízkých přátel, kteří na ni pravidelně donášeli Securitate. Verdery se zdráhala k nim přistoupit v duchu morálního zúčtování. Chtěla znovu-setkání uchopit jako etnografka a lidská osoba hledající především porozumění v sociálních aspektech, jež nás mohou zavést k podobnému jednání vůči osobám, které nám svěřily svou důvěru a určitý druh nevinnosti. Ozřejmuje nám, jak někteří z informátorů, se kterými udržovala přátelské a intimní vztahy, museli přistoupit ke spolupráci z důvodu vydírání. V některých případech se však nejednalo o tak úplně vynucenou spolupráci, někdo využíval škodlivých lží na její adresu, aby mohl zapůsobit na Securitate. Sledování probíhající ze strany Securitate jí narušilo mnoho z důvěrných vztahů, ale ne všechny zůstaly rozvrácené i v budoucnosti. Někde dosáhla pozdějšího usmíření, ale zůstala v ní určitá pachut' s pocitem vlastní viny, že to byla právě ona, kdo k nim Securitate přivedl. Je pak pochopitelné, že samotná četba vlastního sledovacího spisu u Verdery vzbuzovala řadu protichůdných a složitých pocitů. Znamenalo to určitý druh procitnutí, její tehdejší stav nevědomí se měl rozplynout a seskládat do nového bolestivého procesu rozpomínání, což se podepsalo nejen na zpřetrhání některých přátelských vazeb, ale také na rozbití manželství. Při pocitu neustálého dozoru se objevuje nekončící propast nedůvěry a paranoia, která přizívuje pochybnosti nahlodávající důvěru ve vztazích.

My Life as a Spy není ojedinělým příkladem publikace, kde se autor pokouší vypořádat se skutečností, že se během svého výzkumu stal obětí pečlivého státního dozoru, přičemž veškeré podrobnosti ze sledování vyšly na povrch až se zpřístupněním skrytých bezpečnostních záznamů. Po pádu železné opony se objevilo hned několik takových publikací, přičemž v podobných intencích i předchodí díla zahrnovala detailní rozbor vlastního spisu, který se prolínal s prvky memoárového vyprávění. Například velkou pozornost vzbudila monografie *The File* (1998) anglického historika Timothyho G. Ashe. Z pozdější tvorby lze zmínit také Sheilu Fitzpatrick a její *A Spy in the Archives* (2013). Verdery si v tomto ohledu dala poměrně na čas, ale výsledek její práce stojí za to. Ohromný objem záznamů ze svého spisu nejprve přetavila v monografii *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police* (2014) a o čtyři roky později v poněkud niternější sondu do vlastní minulosti v *My Life as a Spy*.

Teprve s uplynutím jedné dekády po pádu Ceausescova režimu se přijetím lustračního zákona otevřela možnost nahlédnout do specifického světa skrytých mechanismů státní kontroly. Rumunsko v roce 1999 odtajnilo spisy státní policie jako jedna z posledních postkomunistických zemí. Verdery se ke svému spisu dostala až v roce 2006, když pracovala na jednom ze svých výzkumných

projektů, při němž navštěvovala Národní radu pro studium archivů Securitate (CNSAS). Přes svou počáteční obavu a značnou neochotu si nakonec v několika kopiích sledovací spis odvezla domů. V celkovém souhrnu sledovací spis zahrnoval na jedenáct svazků, což znamenalo projít 2 781 stran, jejichž obsah doplňovalo hlášení od 70 spolupracujících informátorů, což zcela nepochybně nebylo konečné číslo. Tento soubor svazků byl postupně přidělován pověřeným důstojníkům Securitate, kterým se podařilo nashromáždit ohromné množství materiálu. Securitate se během patnáctileté práce zaměřila na nejrůznější informační a výzvědné kanály, když prováděla sledování skrze nasazené informátory, kteří podávali pravidelná hlášení a hodnocení. Dále byly pro tyto účely pořizovány skryté odposlechy, zaznamenávány telefonní hovory, korespondence, fotografie, přepis terénních poznámek či vypracované analýzy z akademických prací sledovaného cíle.

Pro Verdery to znamenalo příležitost pokusit se porozumět tomu, jakými způsoby byla vnímán ze strany důstojníků tajné policie a jejich informátorské sítě. Verdery se pokusila popsat, co to znamenalo být neustále špehována v podmínkách studené války, jak tento dozor vstupoval do její etnografické praxe a jak ji ovlivňoval. Pokusila se této hordě chaoticky navrstvených zápisů z jednotlivých fází sledování vtisknout chronologii a zařadit ji do smysluplných kontextuálních podmínek. Teprve s tímto přístupem mohla začít zpracovávat sledovací materiál. Musela však nejprve zpracovat svůj sledovací soubor do upotřebitelného stavu pro účely svého výzkumného záměru. Autorka nám zde následně poodkrývá paranoidně schizofrenní stránku lidské bytosti, a jakým způsobem může být přiživována v kontextu autoritářského režimu. To může mít mnoho zajímavých konotací při hlubším zamyšlení nad současnými politickými událostmi, jakými způsoby zpravodajská činnost působí na společnost při vytváření hrozeb. V Rumunsku za éry Nicolae Ceaușesca byl každý výzkumný pracovník potencionální hrozbou, proto muselo být jeho chování podrobně zaznamenáváno a vystaveno pravidelnému dozoru. Z jejich pohledu to byl potencionální adept na spolupráci s některou ze zahraničních zpravodajských služeb.

Verdery v této souvislosti rovněž obrací pozornost k tradiční a eticky stále citlivé otázce, v jejímž epicentru se snaží problematizovat některé podobnosti a rozdíly mezi antropologem a špiónem, přičemž v některých pasážích této knihy, jako kdyby se tyto obvykle zjevné hranice začaly vytrácet ve složité vydefinovaných konturách odlišně zakoušené sociální reality. Podezření, že člověk je zahraničním zpravodajským agentem, ať už je to oprávněná obava či ne, může přinést fatální důsledky, a to se nemusí projevit pouze do provádění vlastního etnografického bádání. Byl to samotný Franz Boas, který se před více než stoletím ostře vymezil proti čtveřici antropologů, již během první světové války svůj výzkum použili

jako záminku pro špionážní výzvědy v oblasti Střední Ameriky. Ve svém již proslulém dopise, uveřejněném na stránkách *The Nation* 2005 [1919], se Boas k jejich zpravodajské činnosti vyjádřil se značným opovržením a znepokojením. Považoval jejich počínání za zaprodání principů profesionality a nezávislého vědeckého bádání. Podle něj tím poškodili kredibilitu budoucích antropologických výzkumníků, čímž automaticky ztratili právo být klasifikováni jako vědci.

V období Franze Boase se americká antropologie dostatečně nezabývala eticky spornými otázkami, které by řešily zapojení antropologů do zpravodajské činnosti. Přitom jsou z té doby dobře známé příklady konkrétních antropologů, kteří se angažovali v tajných službách během obou světových válek, přičemž tento trend pokračoval i se započatím studené války. V následujících desetiletích došlo k četným soukromým a veřejným interakcím mezi zpravodajskou a antropologickou komunitou (pro srov. Engerman 2009; Price 2016). Například David H. Price (2000) v jedné ze svých studií poukazuje na to, jak *Americká antropologická asociace* počátkem padesátých let vyjednala tajnou dohodu se CIA, jejíž součástí bylo i vytvoření adresáře členů asociace, jenž poskytoval údaje o jejich geografických a jazykových odborných oblastech znalostí a dalším zaměření (Price 2000: 25). Verdery pak ve své knize opakovaně vykresluje některé paralely, které značně oslabují na první pohled zřetelné vymezení mezi zpravodajskými a antropologickými metodami. Poukazuje právě na nástroje etnografie, v nichž důstojníci Securitate posléze identifikovali jim známé praktiky, vlastní elementy profesionalizovaného přístupu a chování. Také oni se při svých „šetření“ snažili nevzbuzovat přílišnou pozornost, pragmaticky přitom využívali služeb „informátorů“, kterým přidělovali pseudonymy, a výpovědi si pečlivě nahrávali. Byla to z jejich strany promyšlená komplexní strategie sběru dat, kdy dokázali ze svého sledování vyprodukovat ohromné množství informací a poznámek, které pečlivě kódovali a šifrovali do výsledné podoby obsáhlého sledovacího spisu (Verdery 2012: 17). Následně pak Securitate stačilo zasadit semínko rychle se šířící zvěsti, že Verdery přichází místní vesničany sledovat s magnetofonem v ruce, což uskutečnili prostřednictvím místních policejních složek.

Spirálu paranoidních a vážných podezření ze strany Securitate odstartovala dobrodružná epizoda s půjčeným motocyklem *Mobra*, na němž se proháněla Verdery poblíž tajné vojenské základny, což autorka nastiňuje již prologem. Pro Securitate tím vzrostlo podezření, které přiživila ještě několika dalšími závažnými pochybeními, čímž se důstojníci pouze utvrzovali v tom, že shromažďuje citlivé sociálně-politické informace o rumunské kultuře a společnosti, které potenciálně může použít proti rumunskému státu. Díky svému upřímnému popisu vlastních činů a selhání mohla Verdery následně sledovat, jak se etnografický výzkum mohl stát pro Securitate vodítkem v jejich chápání toho, co pro ně měla

představovat. Do přečtení svého sledovacího spisu měla Verdery jasnou představu o tom, kým podle ní „Kathy“ doopravdy byla. Její vize sebe samé, utvářená v pohledu do vlastní minulosti, zde byla charakterizovaná jednotou a soudržností. Při četbě svého spisu se však setkala s tím, že byla najednou posuzována na základě detailních a intimních vědomostí o ní samotné, ale ve zcela odlišných intencích. V očích Securitate byla státním nepřítelem, a to hned v několika různých verzích. Aniž by to mohla reflektovat, bez vědomí takového skrytého postupu, byla postupně duplikována a fragmentována těmi, kteří získali iniciativu a byli vybaveni vhodnými prostředky tvořit alternativní verze o ní samotné. Autorka si tu pohrává s otázkou identity, což se mnohdy dostává až do výrazně psychologizujícího popisu, kde přibližuje své niterné prožitky traumatizující zkušenosti.

Recenzovaná kniha představuje fascinující intimní svědectví o státním dozoru v Rumunsku během studené války, jeho konsekvencích při vytváření identity zahraničního badatele a jeho vztahů s informátory, které považuje za blízké a důvěrné přátele. Nicméně mimo všechny tyto zmíněné zásadní dimenze, kterými *My Life as a Spy* vtahuje čtenáře do osobního a poutavého příběhu o způsobech sledování v komunistickém Rumunsku, je tu i rozměr ústřední pro studenty antropologie, z hlediska transparentnosti a nevšedního způsobu zobrazení antropologické praxe. Jsme zde nepřímou nabádání, abychom uvažovali o důsledcích a škodách vlastní badatelské činnosti, a zároveň je to v podstatě příručka zahrnující nesčetné příklady reflexivity v etnografii. Skrze svou upřímnost, tváří v tvář svým mnohým selháním, nám autorka poodhaluje množství emocí, pocitů a nepříznivých situací, s kterými se může terénní pracovnice či pracovník setkat v nepředvídatelném kontextu všední etnografické praxe. Je nám zde ilustrováno s pronikavou přesvědčivostí, prostřednictvím konkrétních výňatků ze spisu, jaké nepředvídatelné momenty mohou nastat v prostředí autoritářských režimů, kde samotná forma zřízení prostupuje na nejosobnější rovinu mezilidských vztahů. V tomto ohledu je stále nedostatek podobně laděných prací, které nabízejí detailní vhled do způsobů dozorování a manipulativních praktik v autoritářských kontextech, které by současně s patřičným důrazem zohlednily i to, jak tyto praktiky mohou zasáhnout do procesu samotného výzkumu. Přitom se zde autorka nepodbízí vynášením nějakých zjednodušených morálních soudů, nechce se smířit s odsouzením Securitate za jejich neoprávněný postup vůči ní samotné, ale namísto toho zde usiluje o univerzálnější porozumění a zdůvodnění na základě sociálních souvislostí.

Bibliografie

- Ash, Timothy G. 1998. *The File: A Personal History*. New York: Vintage Books.
- Boas, Franz. 2005 [1919]. Scientists as Spies. *Anthropology Today*, 21(3): 27.
- Engerman, David C. 2009. *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*. New York: Oxford University Press.
- Fitzpatrick, Sheila. 2013. *A Spy in the Archives: A Memoir of Cold War Russia*. Carlton, Victoria: Melbourne University Press.
- Price, David. 2000. Anthropologists As Spies. *The Nation*, 271(16): 24–27.
- Price, David H. 2016. *Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology*. Durham: Duke University Press.
- Verdery, Katherine. 2012. Observers Observed: An Anthropologist under Surveillance. *Anthropology Now*, 4(2): 14–23.
- Verdery, Katherine. 2014. *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police*. Budapest: Central European University Press.

David Pergl

32714226@fsv.cuni.cz

Univerzita Karlova
Fakulta sociálních věd
Pekařská 16
153 00 Praha 5